

А. Л. Святошнюк

аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І.
Мечникова

ІНСТИТУТ РОЗІРВАННЯ ПОРУШЕНОГО ДОГОВОРУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ)

Після XVII століття римське право і сформована на його основі наука впливають на вітчизняне право через Західну Європу. В умовах того часу рецепція римського права була історичною необхідністю і фактором прогресу. Тому можна сказати, що зобов'язальне право в цілому і інститут розірвання договору розвивалися в традиціях континентального права. Розірвання договору могло відбуватися лише у випадках, передбачених законом.

У Російській Імперії допускалося розірвання договору за згодою сторін у будь-який час (Звід Законів Російської Імперії (далі — ЗЗРІ), т. X, ч. 1, ст. 1545). При цьому не допускалось розірвання за згодою сторін тих договорів, які зачіпали інтереси третіх осіб. Також можна було розірвати договір у випадку його порушення, але загальних норм з даного питання не існувало, були лише правила, які відносилися до конкретних договорів, наприклад, купівлі-продажу, майнового найму (ст. 1516, 1705 ЗЗРІ, т. X, ч. 1).

Така ситуація існувала до 1917 року. Після революції цивільно-правові методи регулювання договорів були витіснені адміністративно-командними, і розірвання договору стало можливим лише тоді, коли сторонами були фізичні особи. У сфері відносин між соціалістичними організаціями існував принцип реального виконання зобов'язань. До порушників договірних зобов'язань могли застосовуватись штраф, пеня, відшкодування збитків. Л. А. Лунц підкреслював, що «всі ці санкції зобов'язані забезпечити своєчасне і належне виконання зобов'язань, а не заміну реального виконання грошовим еквівалентом» [1, с. 295].

Також розірвання договору за згодою сторін без виконання не допускалося, якщо мова йшла про зобов'язання між соціалістичними організаціями, які виникали на підставі планового замовлення. І. Б. Новицький писав: «Розірвання договору за згодою сторін неможливо, оскільки це означало б зміну сторонами, в якійсь мірі, планового завдання, на що сторони не мають права» [2, с. 99].

Дозволялось розірвати договори за згодою сторін між організаціями, якщо в їх основі не лежало планове завдання і якщо таке розірвання не порушувало фінансову дисципліну. Таке положення було закріплене і в Цивільному кодексі (далі — ЦК) УРСР 1963 року.

У класичній юридичній літературі розповсюджена думка, що договірне право виходить з принципу незмінності договору і неможливості розірвання договору. Але стан сучасного цивільного законодавства України говорить про інше. Так, зокрема, у чинному ЦК України (ст. 659) проголошений принцип свободи договору. Даний принцип лежить в основі всіх норм, які стосуються договорів. Тому принцип свободи договору дозволяє його сторонам за згодою розірвати договір, якщо інше не передбачено законодавством. Також така норма міститься у ст. 220 ЦК України. Крім того, ЦК України передбачає правомірне одностороннє розірвання договору без звернення до суду на вимогу однієї із сторін при наявності певних умов (порушення договору контрагентом або істотна зміна обставин, з яких сторони виходили при укладенні договору).

Отже, існує ціла система способів розірвання договору, при цьому право однієї сторони розірвати договір не завжди пов'язано з порушенням його умов іншою стороною.

Чинний ЦК України був розроблений з урахуванням і використанням правового матеріалу країн з ринковою економікою. У розвинутих країнах принцип «договори повинні виконуватись» хоча не заперечується, але давно не є абсолютним, і, навпаки, доктрина і практика визнають важливість і необхідність надання сторонам договору достатньо широких можливостей щодо його розірвання. Тому, на нашу думку, на сьогоднішній день необхідно говорити не про принцип незмінності договорів, а про принцип стабільності договірних відносин. І хоча цивільне законодавство не заохочує до розірвання договору як такого, але тим не менше визнає його як можливий підсумок розвитку договірної процесу.

Римське приватне право істотно вплинуло на формування права країн Європи. Довгий час у договірному праві переважав принцип римського цивільного права «*pacta sunt servanda*» — «святість договору». Договір можна розірвати тільки за згодою сторін або за ініціативою кредитора, у випадку порушення боржником своїх обов'язків.

Така ситуація існувала до Першої світової війни. З початком економічної кризи договір не можна було виконати без збитків для тієї чи іншої сторони і це не завжди залежало від вини контрагентів договору, а часто з причин істотних змін обставин. Всі ці обставини вимагали зміни принципу безумовного виконання договору на більш реалістичний. Основним напрямком розвитку правового регулювання розірвання договору став перехід до концепцій, які надавали сторонам договору право вимагати його розірвання у зв'язку із зміною обставин, з яких виходили контрагенти, коли укладали договір. Тобто знижувалась дія принципу святості договору (*pacta sunt servanda*) [3, с. 45].

Інший принцип — *clausula rebus sic stantibus* — є антиподом принципу святості договору і передбачає можливість уникнути зв'язаності договірними обставинами внаслідок наступної різкої зміни обставин. Зміст даного принципу означає, що «дій-

сність договору залежить від незмінності обставин, при яких він був укладений» [4, с. 261].

У системі континентального права боржник, як правило, звільнявся від відповідальності тільки у випадку настання об'єктивної неможливості виконання зобов'язань. Спочатку така конструкція охоплювала непереборну силу — природне або суспільне явище (землетрус, паводок, війна, зміна закону), яке не можна було передбачити, а також випадок, тобто подію, яку в принципі можна попередити при наявності реальної можливості її передбачити, але такої можливості не було. Крім того в практиці застосовувалось поняття «економічна неможливість виконання», яке означало, що договір у зв'язку з різкою зміною зовнішніх економічних умов може бути виконаний неналежним чином лише ціною невиправданих економічних втрат.

У зв'язку з цим була розроблена доктрина про «незмінність обставин», за якою сторони виконують договір на умовах, які існують на момент його укладення. А якщо такі обставини в процесі дії договору змінилися, то сторони мають право розірвати договір або змінити його зміст.

Подібні зміни в праві, як зазначає Р. Й. Халфіна, «проходили і зростали поступово, вони не відобразились в законодавстві, але були видні на практиці» [5, с. 3]. Таким чином, можна відмітити таку закономірність: в результаті пасивності законодавця, розірвання договору у зв'язку із зміною первісних обставин включалось в інститут припинення договору у зв'язку з об'єктивною неможливістю виконання зобов'язань. Однак в різних країнах такий процес проходив неоднозначно. Наприклад, суди Франції у цивільних справах чітко дотримувалися принципу святості договору. Першими прийняли нову доктрину суди адміністративної юстиції, зокрема по відношенню до договорів постачання газу, електроенергії.

Після Першої світової війни цивільні суди почали застосовувати на практиці доктрину про «незмінність обставин», яка у Франції називається «теорія непередбачуваних фактів». Але такі норми стосувались лише торгівельних угод.

Цивільне законодавство Іспанії реципувало більшість положень римського приватного права з ФЦК. Основа сучасної

правової системи Іспанії закладалася у XIX ст. Після звільнення країни від французької окупації (1808-1814) протягом кількох десятиліть приймалися кодекси законів з окремих галузей права. Вплив права Франції (а отже й римського права), історія власного законодавства, що нараховує багато століть, практика деяких латиноамериканських країн, які були іспанськими колоніями, — складають основу правової системи цієї країни.

Те ж саме стосується і ЦК Італії. Основи правової системи сучасної Італії склалися у XIX ст., коли була створена єдина Італійська держава. Істотний вплив на її формування мали кодекси наполеонівської Франції, власна законодавча база і авторитет головних постулатів римського права.

Після Другої світової війни (в 1949 році) у Франції був прийнятий Закон, який надавав право на розірвання договорів, укладених до війни, якщо їх виконання призводило до збитків, які сторони не могли передбачити при укладенні договору. Але не всі договори підпадали під дію такого закону, тому суди на практиці застосовували принцип про «незмінність обставин» використовуючи ст. 1244 ФЦК, яка надавала право враховувати економічну ситуацію.

Такі ж процеси проходили і в інших країнах ЄС. Так, зокрема, в німецькому законодавстві допускається розірвання договору за згодою сторін (§ 397 Німецького цивільного уложення) і у зв'язку з порушенням договору іншою стороною. При цьому частина норм регулює загальні питання розірвання договору, інша частина стосується окремих видів договорів (купівля-продаж — § 462, 467; оренда — § 553-554).

Так, як і Франція, Німеччина після війни відмовилась від принципу «святості договору» і необхідності безумовного дотримання договору, тому було дозволено розірвання договору у випадку «економічної неможливості».

Таким чином, виокремлюючи всі подібності та відмінності в історії формування інституту розірвання порушеного договору в Україні та деяких країнах ЄС, маємо можливість більш детально вивчити інститут порушеного договору, вдосконалити вітчизняне законодавство, використовуючи досвід зарубіжних країн.

Література

1. Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее • учение об обязательстве [Текст] / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. — М. : Госюриздат, 1950. — 412 с.
2. Новицкий И. Б. Роль советского гражданского права в осуществлении хозрасчёта и режима экономии [Текст] / И. Б. Новицкий. — М. : Госюриздат, 1955. — 207 с.
3. Кулагин М. И. Избранные труды [Текст] / М. И. Кулагин. — М. : Статут, 1997. — 330 с.
4. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права [Текст] / К. Цвайгерт, Х. Кетц. — М. : Международные отношения, 1998. — Т. 2. — 512 с.
5. Халфина Р. О. Государственно-монополистический капитализм и буржуазное право [Текст] / Р. С. Халфина. — М.: Наука, 1969. — 136 с.